

Тема 6. Тіньова економіка як середовище формування економічної злочинності

1. Поняття та структура тіньової економіки

Тіньова економіка – це складне й багатогранне явище, яке охоплює всі види економічної діяльності, що здійснюються поза офіційним обліком, контролем і регулюванням держави. У межах економіка це поняття розглядається як сукупність процесів виробництва, розподілу, обміну та споживання, які приховуються від органів влади з метою уникнення оподаткування, адміністративних обмежень або кримінальної відповідальності. Водночас тіньова економіка не є однорідною: вона включає як відносно «безневинні» форми неформальної діяльності, так і відверто злочинні практики.

Сутність тіньової економіки полягає в тому, що вона існує паралельно з офіційною (легальною) економікою, але не відображається у статистичних показниках, таких як Валовий внутрішній продукт. Це означає, що реальний обсяг економічної діяльності в країні часто є більшим, ніж показують офіційні дані. У багатьох державах, особливо тих, що перебувають у стані трансформації або мають слабкі інститути, тіньовий сектор може займати значну частку економіки.

Причини виникнення тіньової економіки є різноманітними та взаємопов'язаними. Серед них важливу роль відіграють надмірний податковий тиск, складність регуляторних процедур, низький рівень довіри до державних інституцій, корупція, безробіття та економічна нестабільність. Люди та підприємства часто змушені або свідомо обирають працювати «в тіні», щоб зменшити витрати, уникнути бюрократії або отримати конкурентні переваги.

Структура тіньової економіки традиційно поділяється на кілька основних складових. По-перше, це неформальна економіка, яка включає діяльність, що не є забороненою, але не реєструється офіційно. Наприклад, це може бути дрібна торгівля, приватні послуги без оформлення або робота без офіційного працевлаштування. Така діяльність часто є способом виживання для населення і не завжди має кримінальний характер.

По-друге, існує прихована (або «сіра») економіка. Вона включає легальну діяльність, яка частково або повністю приховується від держави. Наприклад, підприємства можуть занижувати доходи, виплачувати зарплати «в конвертах» або уникати сплати податків. Цей сегмент є особливо небезпечним, оскільки підриває податкову систему та створює нерівні умови конкуренції.

По-третє, виділяють кримінальну (або «чорну») економіку, яка охоплює діяльність, прямо заборонену законом. Сюди належать торгівля наркотиками, незаконний обіг зброї, контрабанда, торгівля людьми та інші види злочинної

діяльності. Цей сегмент тіньової економіки тісно пов'язаний з організованою злочинністю та становить серйозну загрозу для безпеки держави.

Крім цього, у структурі тіньової економіки можна виділити ще один важливий аспект – домашню економіку, яка включає виробництво товарів і послуг для власного споживання. Хоча вона не завжди вважається «тіньовою» у негативному сенсі, її також часто не враховують у офіційній статистиці.

Функціонування тіньової економіки має як негативні, так і певні позитивні наслідки. З одного боку, вона призводить до недоотримання державою податкових надходжень, послаблення соціального захисту працівників, зростання нерівності та поширення корупції. З іншого боку, у кризові періоди тіньовий сектор може виконувати адаптивну функцію, забезпечуючи зайнятість і доходи для населення, коли офіційна економіка не справляється.

Важливо розуміти, що тіньова економіка не є статичним явищем – її масштаби та структура змінюються залежно від економічної політики, рівня розвитку держави та глобальних процесів. Наприклад, цифровізація економіки створює нові можливості як для легальної діяльності, так і для приховування доходів, що ускладнює контроль з боку держави.

2. Основні форми тіньової економічної діяльності

Основні форми тіньової економічної діяльності відображають різні способи, за допомогою яких економічні суб'єкти уникають державного контролю, регулювання та оподаткування. У межах економіка ці форми зазвичай розглядаються не ізольовано, а як взаємопов'язані явища, що утворюють цілісну систему неофіційних економічних відносин.

Однією з найпоширеніших форм є неформальна економічна діяльність. Вона включає виробництво товарів і надання послуг без державної реєстрації або офіційного оформлення. Це може бути дрібна торгівля, репетиторство, ремонтні роботи, перевезення пасажирів без ліцензії чи будь-яка інша діяльність, яка не заборонена законом, але здійснюється поза правовим полем. Часто така діяльність виникає як реакція населення на безробіття або низький рівень доходів. Люди намагаються забезпечити собі засоби до існування, не проходячи складних процедур реєстрації та не сплачуючи податки. Хоча ця форма не є кримінальною за своєю суттю, вона зменшує податкову базу держави і ускладнює облік реального економічного стану країни.

Іншою важливою формою є прихована (сіра) економічна діяльність. Вона відрізняється тим, що здійснюється в межах легального бізнесу, але частково або повністю приховується від державних органів. Підприємства можуть офіційно вести діяльність, але занижувати обсяги виробництва, приховувати доходи або використовувати подвійний бухгалтерський облік. Дуже поширеним явищем є

виплата заробітної плати «в конвертах», коли частина доходу працівника не декларується, щоб уникнути сплати податків і соціальних внесків. У результаті держава недоотримує кошти, а працівники втрачають соціальні гарантії, такі як пенсійне забезпечення чи страхування.

Окреме місце займає кримінальна (чорна) економічна діяльність. Вона включає всі види діяльності, які прямо заборонені законом і переслідуються кримінально. Це може бути незаконний обіг наркотиків, торгівля зброєю, контрабанда, фінансові шахрайства, відмивання коштів та інші злочини. Така діяльність не лише підриває економічну систему, але й становить загрозу для безпеки суспільства. Вона часто організована у вигляді складних мереж, пов'язаних із корупцією та транснаціональною злочинністю.

Ще однією формою тіньової діяльності є ухилення від сплати податків як окремий економічний феномен. Воно може проявлятися як у межах легальної діяльності, так і в неформальному секторі. Використання офшорних схем, фіктивних підприємств, підставних осіб або маніпуляції з фінансовою звітністю дозволяють суб'єктам господарювання мінімізувати податкові зобов'язання. У цьому контексті важливим є поняття податкова оптимізація, яке іноді перебуває на межі між легальною діяльністю та тіньовими практиками.

Значну роль у тіньовій економіці відіграє також нелегальна зайнятість. Вона охоплює випадки, коли працівники працюють без офіційного трудового договору або оформлені лише частково. Це вигідно роботодавцям, оскільки дозволяє зменшити витрати на податки та соціальні внески, але водночас позбавляє працівників правового захисту. У разі конфлікту або нещасного випадку такі працівники практично не мають можливості відстояти свої права.

Окремо варто згадати про таку форму, як бартерні та неформальні обмінні операції, які здійснюються без грошового обігу або без їх офіційного відображення. У періоди економічної нестабільності такі практики можуть набувати значного поширення. Вони дозволяють учасникам обмінюватися товарами та послугами без оподаткування, але водночас ускладнюють контроль і облік економічної активності.

Сучасний розвиток технологій сприяв появі нових форм тіньової економічної діяльності. Зокрема, це діяльність у цифровому середовищі: незареєстрована онлайн-торгівля, використання електронних платіжних систем для приховування доходів, нелегальний фриланс без декларування прибутків. Такі форми є складнішими для контролю, оскільки вони можуть виходити за межі однієї держави і функціонувати в глобальному просторі.

3. Взаємозв'язок тіньової економіки та економічної злочинності

Взаємозв'язок тіньової економіки та економічної злочинності є складним, багаторівневим і взаємозалежним явищем, яке займає важливе місце у дослідженнях економіка, права та соціології. Ці два феномени не існують окремо: вони переплітаються, взаємно підсилюють один одного і часто формують єдину систему неформальних та протиправних економічних відносин.

Тіньова економіка в широкому розумінні охоплює всі види діяльності, що не обліковуються державою, тоді як економічна злочинність є її найбільш радикальною та небезпечною частиною. Якщо частина тіньової економіки може включати відносно нейтральні або вимушені форми діяльності (наприклад, неформальна зайнятість), то економічна злочинність завжди передбачає порушення закону та наявність суспільно небезпечних наслідків. Таким чином, економічна злочинність є складовою тіньового сектору, але не вичерпує його повністю.

Одним із ключових аспектів цього взаємозв'язку є те, що тіньова економіка створює сприятливе середовище для розвитку економічної злочинності. Коли значна частина економічної діяльності здійснюється поза контролем держави, знижується прозорість фінансових потоків і послаблюється ефективність інститутів нагляду. У таких умовах легше приховувати незаконні доходи, здійснювати фінансові махінації та уникати відповідальності. Наприклад, ухилення від сплати податків, яке є типовою формою тіньової діяльності, може переростати у складні схеми фінансового шахрайства або використовуватися для прикриття інших злочинів.

З іншого боку, економічна злочинність активно формує і розширює тіньову економіку. Такі явища, як відмивання грошей, незаконне підприємництво або фіктивне банкрутство, безпосередньо спрямовані на приховування незаконно отриманих доходів і введення їх у легальний обіг. У процесі цього формується ціла інфраструктура тіньової економіки: підставні фірми, офшорні рахунки, нелегальні фінансові інструменти. В результаті межа між легальною та нелегальною економікою стає розмитою.

Важливу роль у взаємозв'язку цих явищ відіграє корупція. Вона виступає своєрідним «містком» між тіньовою економікою та економічною злочинністю. Завдяки корупційним зв'язкам суб'єкти тіньової діяльності можуть уникати перевірок, отримувати незаконні дозволи або впливати на рішення правоохоронних органів. Це не лише сприяє існуванню тіньового сектору, але й робить економічну злочинність більш організованою та системною.

Ще одним важливим аспектом є вплив цих явищ на макроекономічні показники, зокрема на Валовий внутрішній продукт. Значні обсяги тіньової економіки означають, що офіційні статистичні дані не відображають реального стану економіки. Це ускладнює формування ефективної державної політики.

Економічна злочинність, у свою чергу, призводить до втрати бюджетних доходів, відтоку капіталу за кордон і зниження інвестиційної привабливості країни.

Соціально-економічні наслідки цього взаємозв'язку є вкрай негативними. Зростання тіньової економіки та економічної злочинності підриває довіру громадян до держави, посилює соціальну нерівність і створює нерівні умови конкуренції для бізнесу. Легальні підприємства змушені конкурувати з тими, хто ухиляється від податків або використовує незаконні методи, що демотивує чесну підприємницьку діяльність.

Водночас слід враховувати, що не вся тіньова економіка безпосередньо пов'язана зі злочинністю. Частина її функціонує як адаптивний механізм у відповідь на економічні труднощі. Проте навіть у таких випадках вона може стати базою для розвитку економічних правопорушень, оскільки відсутність контролю створює можливості для зловживань.

У сучасних умовах глобалізації та цифровізації цей взаємозв'язок набуває нових форм. Транснаціональні фінансові потоки, електронні платіжні системи та криптовалюти ускладнюють виявлення та контроль незаконної діяльності. Це дозволяє економічній злочинності діяти більш приховано і водночас розширювати масштаби тіньової економіки.

Отже, тіньова економіка та економічна злочинність перебувають у постійній взаємодії: перша створює умови для розвитку другої, а друга, у свою чергу, розширює межі та вплив тіньового сектору. Їх взаємозв'язок є одним із ключових викликів для сучасних держав, оскільки він впливає не лише на економічну стабільність, але й на правопорядок і соціальний розвиток суспільства.

4. Наслідки тінізації економіки для державних фінансів

Тінізація економіки має глибокий і багатовимірний вплив на державні фінанси, оскільки безпосередньо підриває механізми формування та ефективного використання фінансових ресурсів держави. У межах економіка це явище розглядається як один із ключових факторів фінансової нестабільності, адже воно спотворює як дохідну, так і видаткову частини бюджету.

Передусім, найбільш очевидним наслідком тінізації економіки є скорочення доходів бюджету. Значна частина економічної діяльності не відображається в офіційній звітності, що означає несплату або неповну сплату податків. У результаті держава недоотримує кошти, необхідні для фінансування соціальних програм, інфраструктурних проєктів, оборони та інших важливих сфер. Це особливо критично в контексті формування державний бюджет, який залежить від стабільності податкових надходжень. Чим більша частка тіньового сектору, тим менш передбачуваними стають бюджетні доходи.

Паралельно з цим відбувається зростання дефіциту бюджету. Коли доходи зменшуються, а видатки залишаються незмінними або навіть зростають, держава змушена шукати додаткові джерела фінансування. Це може призводити до збільшення державного боргу, емісії грошей або підвищення податкового навантаження на легальний сектор економіки. Останнє, у свою чергу, може стимулювати ще більшу тінізацію, створюючи замкнене коло.

Важливим наслідком є також порушення принципу справедливості оподаткування. Умови, за яких частина суб'єктів господарювання сплачує податки повною мірою, а інша – ухиляється від цього, створюють нерівні конкурентні переваги. Легальний бізнес опиняється у гіршому становищі, що може знижувати його рентабельність і стимулювати перехід у тінь. Таким чином, підривається ефективність податкової системи, яка в ідеалі має базуватися на загальності та рівності.

Тінізація економіки також негативно впливає на структуру державних видатків. Через обмежені фінансові ресурси держава змушена скорочувати або оптимізувати витрати, що часто відбувається за рахунок соціальних програм, освіти, охорони здоров'я та інфраструктури. У довгостроковій перспективі це знижує якість людського капіталу та уповільнює економічний розвиток. Водночас зростають витрати на боротьбу з правопорушеннями, контроль і адміністрування податків, що додатково навантажує бюджет.

Ще одним важливим аспектом є спотворення макроекономічних показників, зокрема Валовий внутрішній продукт. Оскільки значна частина економічної діяльності не враховується офіційною статистикою, уряд отримує неповну або неточну інформацію про реальний стан економіки. Це ускладнює планування бюджету, прогнозування доходів і прийняття ефективних фінансових рішень.

Крім того, тінізація економіки посилює проблему корупції, яка безпосередньо впливає на державні фінанси. Корупційні практики можуть призводити до нецільового використання бюджетних коштів, завищення вартості державних закупівель, втрат під час реалізації інфраструктурних проєктів. У результаті навіть ті ресурси, які надходять до бюджету, використовуються неефективно.

Не менш значущим є вплив на фінансову стабільність держави. Високий рівень тінізації знижує довіру інвесторів і міжнародних фінансових організацій, що ускладнює залучення зовнішнього фінансування. Це може призводити до підвищення вартості запозичень і зменшення інвестиційної привабливості країни. У свою чергу, це обмежує можливості держави щодо розвитку економіки та реалізації стратегічних проєктів.

Соціальний вимір також тісно пов'язаний із державними фінансами. Через недоотримання податків держава не може повною мірою фінансувати соціальні

гарантії, такі як пенсії, допомоги чи медичне забезпечення. При цьому громадяни, зайняті в тіньовому секторі, часто не сплачують внесків до соціальних фондів, що створює додаткове навантаження на систему соціального забезпечення.

У підсумку, тінізація економіки створює системні проблеми для державних фінансів: вона зменшує доходи бюджету, підвищує дефіцит, спотворює економічні показники, послаблює ефективність податкової системи та ускладнює фінансове планування. Її вплив є не лише економічним, але й соціальним і політичним, оскільки підриває довіру до держави та обмежує її можливості виконувати свої функції.